

EL LLIBRET DE FALLA

*Explicació i relació
de la festa*

1850-2014

Els llibrets de falla, un patrimoni de tots

ELS últims anys ha crescut la sensibilització cap als elements patrimonials que generen les Falles. Dins d'este llegat, destaquen els llibrets de falla, uns dels principals testimonis d'una festa dinàmica i en evolució constant.

Les institucions han assumit també el seu compromís amb la protecció d'este patrimoni. En esta línia s'inscriuen la declaració de les Falles de València com a bé d'interés cultural per part de la Generalitat o la candidatura presentada davant la UNESCO perquè l'Espai Cultural de la Festa de les Falles Valencianes siga declarat patrimoni immaterial de la humanitat.

Esperem que esta exposició contribuïska a valorar els llibrets com un patrimoni singular i valuós, en la mesura que conciten tant el caràcter de testimoni material únic de l'activitat fallera com també la seua condició d'objecte reverenciat, perquè els llibrets de falla són la manifestació literària, lingüística, social i artística d'una sociabilitat festiva que no ha fet més que progressar i fer-se diversa i plural.

La literatura de canya i cordell

EL desenrotllament de la impremta afavorí l'aparició de gran varietat de formes i gèneres de la literatura popular. Eren fulls o plec solts, d'extensió variable i sense enquadrar, que oferien una lectura ràpida a un preu assequible per a la gran massa lectora popular.

En el segle XVIII experimentaren una gran difusió auques, gojos, romanços, colloquis o miracles, als quals se sumarien, en el XIX, revistes satíriques i sainets. Esta varietat de gèneres comportava gran diversitat de temes (polítics, religiosos, de costums, fets d'actualitat, humorístics...), amb tractament didàctic, moralitzant o satíric. Combinaven imatge i text, per a facilitar la lectura i la comprensió, ja que servien també d'instruments d'agitació i adoctrinament de les classes populars.

La distribució anava a càrrec dels cecs i altres recitadors d'estes obres, però també es venien en parades ambulants, on estes publicacions se subjectaven amb canyes damunt cordells estesos.

Això va donar nom a la literatura de canya i cordell.

A València, Alcoi, Elx o Xàtiva tingueren un gran èxit i hi hagué moltes imprentes especialitzades que van editar una àmplia producció no sols en valencià, sinó també en castellà, que en gran part es destinava a l'exportació.

Les Falles i la literatura popular

EN la segona mitat del segle XIX, l'expansió de la literatura popular coincidix amb la consolidació de les Falles com a festa amb una presència contínua en la vida de la ciutat de València.

Més enllà de ser una manifestació festiva, les Falles constituïen un nou mitjà d'expressió i participació en l'àmbit públic. Oferien al ciutadà la il·lusió de deixar de ser un simple espectador per a sentir-se part activa d'una col·lectivitat que jutjava aquelles conductes dels seus membres que considerava censurables.

Les Falles s'inserien en la tradició literària dels col·loquis, els poemes de disbarats i la prosa burlesca. Les explicacions falleres compartixen temes, situacions i tipus protagonistes; i un tractament basat en el realisme costumista, la sàtira i l'humor hiperbòlic al servici del grotesc.

Per a aconseguir una difusió més àmplia dels continguts crítics dels cada-fals, els fallers utilitzaran els recursos de la literatura popular, i començaran a distribuir els versos satírics impresos en fulls i quaderns.

Estos versos s'exhibien enganxats a la base de les falles o a les parets de la contornada i donaran lloc al llibret de falla.

Les dos explicacions més antigues que es conserven són del 1850.

Llibret manuscrit

EL llibret manuscrit del 1850 és de la falla del carrer de les Avellanes de València. Un cadafal que, segons la descripció de la premsa de l'època, representava «una labradora y un elegante que se mostrava apasionado por sus rústicos encantos».

Era obra de Josep Bernat i Baldoví, i contava la història de Viçanteta, una llauradora de Burjassot que, necessitada de diners, s'endinsa en la ciutat de València disposada a vendre el seu «conill» al millor postor.

Finalment, el públic, perquè servisca d'escarment a les *conilleres* i als *consumidors*, els condemna a ser cremats vius.

Full de versos

TAMBÉ es conserva un full imprés amb els versos col·locats en la falla del carrer de Sant Narcís de València, que, segons els diaris, exhibia la figura d'un llaurador.

D'autor anònim, estos versos contenen la història d'un llaurador seduït per una prostituta que acaba furtant-li els diners. La història, amanida de metàfores i dobles sentits de caràcter sexual, s'emmarca en un tema habitual en l'època, l'oposició entre la ruralia i la ciutat, que ja estava present en molts col·loquis jocosos i satírics del segle XVIII.

Llibret imprés de 1855

CINC anys després, el mateix Bernat repregué la història de Viçanteta la Rulla per a la falla de la plaça de l'Almodí de València.

En aquella època, les falles s'exposaven al carrer només durant unes hores (es plantaven a l'alba del 18 de març i es cremaven al voltant de les huit de la nit). Per això, amb este quadern imprés, Bernat va concebre un text que, a diferència de les quartetes penjades als cadafals, tenia vida pròpia més enllà de la falla, i que podia sobreviure-la tot i la fragilitat del suport en què es publicava.

La construcció de la memòria

LES falles del segle XIX eren senzilles, però amb una forta càrrega satírica. Alguns episodis d'alteració de l'orde públic causats pels temes d'algunes falles, van fer que l'Ajuntament de València establirà una censura prèvia. A partir de l'any 1851, cada grup de veïns que volia plantar una falla havia de sol·licitar un permís.

L'expedient generat en l'Ajuntament constava de la sol·licitud firmada pel representant del grup de veïns, l'esbós de la falla i l'explicació de l'argument. Esta explicació podia ser una memòria, els versets que anaven a exposar-se al carrer o bé els versos del llibret (manuscrits o ja impresos).

Amb esta mesura, l'Ajuntament posà la primera pedra per a la conservació de la documentació generada per la festa de les Falles. L'esbós, una necessitat administrativa, comença a publicar-se en la premsa. Este fet, afegit a la introducció de la fotografia, permet tindre ja a finals del segle XIX un sistema de representació en què la part escrita del llibret es veurà reforçada amb la imatge gràfica.

Amb alguna excepció, des de l'any 1888 esta documentació es conserva de manera regular en l'Arxiu Històric Municipal de València.

Els premis als llibrets

ACAVALL dels segles XIX i XX, l'Ajuntament adopta una estratègia reformista que, mitjançant la concessió de premis a les falles, buscava potenciar els valors formals i artístics en detriment dels continguts crítics.

Com va passar amb el monument, els premis als llibrets afavorixen la vessant «artística», i per això suposen un canvi en la percepció d'estes publicacions i dels seus autors.

Un ampli espectre d'associacions i entitats ciutadanes (penyes, institucions culturals, societats festives, etc.) es va sumar a este procés establint diversos tipus de recompenses, com ara quantitats en metàl·lic, estendards o diplomes.

Lo Rat Penat comença a premiar els llibrets l'any 1903. La continuïtat en el temps d'este concurs ha sigut un element decisiu per a la consolidació i pervivència de la poesia festiva, i constituïx un punt de partida per a sofisticar i desenrotllar els continguts dels llibrets.

A poc a poc, la participació d'autors reconeguts serà cada vegada més habitual, i els poetes aficionats del barri aniran convivint amb autors cultes de la ciutat, que entenen esta participació com una altra manifestació del seu compromís amb la llengua.

El plat de glòria

EL plat de glòria era el premi emblemàtic que rebia el poeta guanyador del concurs de llibrets de Lo Rat Penat. Este és un costum ja desaparegut.

Era un bescuit amb merengue i crema d'ametles, coronat per una reproducció en massapà de l'escut de la ciutat de València.

La història d'este dolç es remunta al temps en què els carros i les cavalleries transportaven la gent dels pobles al cap i casal el Dissabte de Glòria. Antigament hi havia el costum de premiar el primer arrier que arribara a la plaça de la Mare de Déu, després del toc de Glòria, amb este plat dolç, un barret de palla per al cavall i un mocador per a ell.

L'expansió de la festa

ALA fi del segle XIX, les Falles han fet ja el primer pas per a convertir-se en una de les principals festes de la ciutat de València.

La possibilitat de manifestar al carrer una crítica social i política (que no sempre es podia expressar en altres instàncies) va afavorir que la festa i els llibrets començaren a expandir-se per les comarques valencianes. Ben prompte, les Falles van arribar a poblacions com ara Xàtiva, Gandia, Sueca o Alzira.

En les primeres dècades del segle XX es dona una ràpida expansió. Les Falles s'han convertit en una senya d'identitat cultural i en expressió d'un valencianisme de caràcter popular. En esta època traspasa els límits provincials i apleguen a Castelló de la Plana, Borriana, la Vall d'Uixó o Alcoi, i fins i tot a poblacions de parla castellana com Orihuela i Elda.

L'expansió continuà lentament entre els anys quaranta i seixanta. A partir dels setanta, la festa s'estén a altres pobles en un moviment imparable que ha continuat en les últimes dècades del segle XX i els primers compassos del XXI, i que ha arrelat tant en poblacions grans com menudes.

Els llibrets del segle XIX

EL llibret de falla apareix consolidat ja com un producte editorial a la fi del segle XIX.

Els llibrets d'esta època presenten una estructura textual homogènia i una extensió relativament flexible. Tot això fa que esta expressió literària comence a ser reconeguda pel públic amb el nom de *llibret de falla*, una denominació que apareixerà ja plenament consolidada al començament del segle XX.

A banda de l'explicació de la falla en vers, era habitual trobar continguts miscel·lanis característics de les revistes satíriques. També jero-glífics, endevinalles i xarades, alguns dels quals s'enganxaven al voltant de la falla. Això afavoria la interacció amb el lector i alhora constituïa un reclam afegit per a comprar el llibret.

Un món de Falles

L'EMIGRACIÓ i, sobretot, l'exili després de la Guerra Civil van contribuir a portar la festa de les Falles a Amèrica. Artistes plàstics i fallers que van haver d'abandonar Espanya per qüestions ideològiques i d'afinitat a la República van plantar falles i editar llibrets a l'Argentina (Buenos Aires i Mar de Plata), Mèxic i Costa Rica, principalment.

Tant a Europa com en altres províncies espanyoles, les cases regionals de València també van exercir un paper difusor de la festa. Això ha permès que, amb certa regularitat, les falles i els llibrets hagen arribat a llocs tan diferents geogràficament i culturalment com París i Perpinyà (França), Gavà (Barcelona), Calvià (Mallorca), Melilla o Fernando Poo (l'actual Guinea Equatorial).

El núvol. D'explicació de la falla a anuari de la comissió

EN paral·lel a l'expansió de la festa, els llibrets de falla van augmentant en quantitat i complexitat.

Amb la consolidació de la comissió fallera al voltant d'un emplaçament faller com un element fix i estable de la festa, el model inicial de llibret es convertirà progressivament en l'òrgan d'informació i difusió del col·lectiu. Així, a poc a poc, l'explicació i relació de la falla passa a ser una part més del llibret.

Este mur és una representació gràfica d'eixe augment de la quantitat de llibrets publicats i dels continguts que al llarg dels anys van introduint-se. En un recorregut cronològic, el mur arreplega una selecció de pàgines de llibrets des del 1855 fins al 2012 a la manera d'un núvol de etiquetes.

Els temes apareixen representats a partir del moment en què s'incorporen al llibret i la quantitat està en funció de la seua presència i densitat.

El conjunt pretén donar una idea gràfica i visual de l'evolució dels llibrets com a producte editorial al llarg de la història.

L'esbós

L'ESBÓS és la idea original del que serà la falla. En un principi, els esbossos quedaven reduïts a l'àmbit administratiu, fins que a la fi del segle XIX els llibrets els van anar incorporant junt amb l'explicació i relació de la falla. En paral·lel a l'interés que despertava entre els fallers i els mateixos ciutadans, l'esbós va anar cobrant una major notorietat dins dels continguts del llibret.

La publicitat

LA publicitat constituïx un mitjà de finançament per a les comissions i, de manera progressiva, els anuncis van ocupant un nombre cada vegada major de pàgines.

Els primers anuncis eren mòduls de tipografia amb el nom de l'anunciant i, de tant en tant, alguna frase o poema promocional del producte. Amb el pas del temps, els anunciantes inclús prepararan una publicitat específica per als llibrets que juga amb els referents fallers.

La censura

PER mitjà de la censura, el poder polític i, en determinades èpoques, les autoritats eclesiàstiques tenien la facultat de suprimir aquells continguts que consideraven inconvenients per motius polítics o morals.

Els llibrets no es van salvar de la labor escrutadora de la censura, que va actuar de manera implacable durant les dictadures i els governs més conservadors.

El programa d'actes

L'ESPONTANEÏTAT amb què grups de veïns construïen els cadafals en el segle XIX, va anar donant pas a una major estructuració dels diferents actes que integraven la festa.

Consolidades com la festa gran del cap i casal, les Falles van anar perfilant un programa d'actes que s'estenia durant diversos dies i que, a partir de 1940, s'inclourà de manera invariable en totes les publicacions.

La fallera major

LA fallera major és una distinció que s'introduïx en la dècada dels trenta del segle XX, seguint l'impuls dels concursos de bellesa que començaven a proliferar en aquell temps. Primer amb el nom de bellesa fallera o regina fallera, la figura s'estendrà ràpidament per totes les comissions i servirà perquè la dona comence a participar d'una manera més activa, a través de la comissió femenina.

En un primer moment amb vestit de carrer i després amb la indumentària tradicional, els llibrets van incorporant la seua presència amb un protagonisme creixent.

Les falles infantils

ENCARA que els xiquets sempre havien participat en la festa (en l'estoreta velleta, venent llibrets i fent cadafals de manera esporàdica), és en la dècada dels trenta quan comencen a construir les seues pròpies falles, i fer els seus llibrets, gràcies al concurs convocat per *Los Chicos*, suplement infantil d'*El Mercantil Valenciano*.

La llibertat creativa dels menuts es va mantindre en els quaranta promoguda pel concurs de Vicente Ros Belda en Radio Valencia. Però en 1955 les comissions infantils hagueren de passar a adscriure's a una adulta, que publicarà el llibret infantil, encara que sense la implicació directa dels mateixos protagonistes.

Els fallers d'honor

LA figura del faller d'honor comença a generalitzar-se en la postguerra. En un principi, els fallers van recórrer a generals de l'exèrcit, a l'alta burgesia i als comerciants més pròspers. Era una nova font de finançament complementària de les tradicionals *apuntà*, *arreplegà* i aportacions dels mateixos comissionats.

Una manera d'expressar la gratitud per estes contribucions va ser incloure en el llibret la relació nominal de persones que havien fet una aportació econòmica. La comissió obtenia una recaptació extra i els donants veien reconeguda la seua contribució en veure el seu nom en lletra impresa.

Els poemes a la fallera major

LA fallera major va adquirint un lloc central en el cicle ritual faller i una posició equivalent en el llibret, que inclourà un poema dedicat a les falleres majors de la comissió.

Són composicions convencionals que, en general, reiteren tòpics jocsfloralescos i modernistes sobre la dona. Tot i la desigual qualitat, tingueren l'efecte d'incloure en el llibret composicions líriques on podem trobar versos reeixits, ritmes impecables i riquesa lèxica.

Actualment, molts llibrets afegixen unes paraules de la mateixa fallera major, tota una representació simbòlica del canvi de posició de la dona dins de la festa.

Molt més que una explicació, molt més que un anuari

A PARTIR de la dècada dels huitanta, els llibrets adquirixen una nova dimensió. A més de les seccions habituals, el contingut d'estes publicacions s'amplia amb articles de temàtica diversa, treballs d'investigació sobre els diferents aspectes de les Falles i la cultura popular. La comissió s'obri i implica estudiosos de la festa i personalitats de la cultura. A més a més, posa un èmfasi especial a utilitzar un valencià acurat. Per a la maquetació, es recorre a professionals del disseny i les arts gràfiques.

Els llibrets i la impremta: creant un imaginari

DINS del treball de les impremtes, la majoria de llibrets eren encàrrecs de baix cost i tiratge limitat. Per això, les impremtes, bé siguen de tipus mòbils o durant l'època de les fototípies, recorrien a imatges genèriques de referència fallera i valenciana que podien utilitzar-se una i altra vegada.

Esta era una manera de donar realç visual als llibrets de falla sense que les edicions s'encariren i sense que s'hagueren d'utilitzar il·lustracions específiques, més enllà de l'esbós del monument.

Estos elements visuals de caràcter genèric en les impremtes es denominaven clixés, paraula que hui servix precisament per a referir-se a una cosa repetida i sense novetat.

No obstant això, van ser precisament estos llibrets i els recursos gràfics utilitzats en la segona mitat del segle xx sobretot per les impremtes, uns dels elements que més han contribuït a configurar l'univers visual i simbòlic de la festa de les Falles.

La impremta de Blai Bellver

L'ESCRITOR Blai Bellver va fundar la seua pròpia impremta en 1830 per a poder publicar les seues comandes literàries, entre les quals els versos de la falla de la plaça de la Trinitat de Xàtiva de 1865, 1866 i 1867. Els motius que il·lustren els seus llibrets eren realitzats pel seu germà Manuel Bellver, i demostren l'especial cura que tingué Blai Bellver a l'hora de convertir la xilografia en la marca de qualitat de la seua impremta.

Estos gravats són els més antics que es conserven fets expressament per a un llibret de falla.

La impremta de Vicent Añón

LA impremta de Vicent Añón, fundada en 1920, va representar la producció del llibret de falla de manera industrial i en sèrie. Destaca l'ús de motius allegòrics amb elements representatius de la festa de les Falles. Inclús la mateixa explicació i relació de la falla és objecte de representació amb la caricatura d'un poeta dibuixada pel polifacètic Emili Panach, *Milo*. Al seu torn, la repetició contínua d'estos dissenys es correspon amb l'estandardització d'una tipologia de llibret en format de mitja quartilla i blocs indexats (saluda, poemes, esbossos, programa d'actes i publicitat).

Dibujos de Josep Sanchis

EL dibuixant Josep Sanchis Grau és una de les firmes més destacades de la història del tebeo valencià pertanyent a l'escola d'Editorial Valenciana. Membre de la comissió Sant Vicent-Marvà de València, va impulsar la publicació del llibret infantil *Xiquets*, per al qual va fer les portades i la capçalera entre 1991 i 2005, protagonitzades per la seua cèlebre creació Pumbi el Gatet Felic. També va escriure versos per al programa d'actes i acudits per a acompanyar els dibuixos distintius de cada secció del llibret adult.

El llibret clàssic

EN els anys cinquanta, les Falles han configurat definitivament un model de llibret clàssic o anuari, ara percebut com un element adjacent al col·lectiu faller, més que al monument.

El centre de la publicació passarà a ser la comissió. És un model que es pot reconèixer perquè sempre repetix uns continguts mínims: un saluda del president, la llista dels membres de la comissió, el programa de festejos i la presentació en societat del esbossos dels monuments, com a record de la funció inicial del llibret, amb una gran presència de publicitat. A més, la figura de la fallera major tindrà un protagonisme capital.

Tot un sistema que s'abordarà d'una manera molt serialitzada i que permetrà ajustar els costos per a les comissions de falla.

Les portades dels llibrets

DES dels inicis de les publicacions falleres, s'establix una estreta col·laboració amb reconeguts cartellistes i il·lustradors, que participen de la part gràfica de la festa. Tenim com a exemple emblemàtic el primer cartell de promoció de la festa de les Falles, que l'Ajuntament de València va encarregar al pintor albaidí Josep Segrelles en 1929

En paral·lel a la consolidació del llibret de falla, a partir dels anys vint, els artistes plàstics també comencen a fer portades per als llibrets de les comissions més rellevants.

El resultat és una àmplia varietat de registres que va des del déco més clàssic fins a l'abstracció expressionista.

Els primers autors

ELS llibrets de falla del segle XIX no solien incloure el nom de l'autor. La crema de la falla s'entenia com un acte d'ajusticiament en què un grup de persones assumia la veu de la comunitat per a denunciar conductes i comportaments censurables.

Més enllà de la visió idealitzada del passat, que ens parla d'autors aficionats o d'algun faller que assumia la tasca d'escriure els versos, la veritat és que en la segona mitat del segle XIX ja trobem els primers poetes coneguts.

A banda dels populars Josep Bernat i Baldoví o Blai Bellver, en esta època també escriuran llibrets i versos per a les falles Joan Baptista Burguet, Estanislau Mániz, Josep Maria Fambuena, Rafael Maria Liern, Ramon Trilles, Francesc Palanca i Roca, Josep Sanmartín i Aguirre o Constantí Llombart.

Tots presenten un perfil semblant: autors d'una abundant producció literària, majoritàriament en altres gèneres de la literatura popularista, i molts d'ells vinculats a la societat Lo Rat Penat.

Josep Bernat i Baldoví

JOSEP Bernat i Baldoví (1809-1864), escriptor, jutge i polític, fou un dels iniciadors del teatre valencià modern i del periodisme valencià, i el «creador» de la literatura fallera. La seua producció literària se situava en el terreny de l'humorisme, la sàtira i el costumisme, des d'una òptica tradicionalista i castissista, elements compartits amb les falles de l'època

Igual que va fer amb les revistes o amb el teatre, Bernat aprofità l'altaveu que li oferien les falles per a difondre les seues idees i per a incidir en l'opinió dels ciutadans. Així, en els llibrets que va escriure entre 1850 i 1861, Bernat tractà temes morals, culturals, socials i polítics que van des de la crítica de les noves modes estrangeres fins a l'exaltació patriòtica amb motiu de la guerra al Marroc de 1860, passant per referències al sexe com a mitjà per a aconseguir la mobilitat social, la liberalitat de les dones en les relacions amoroses, l'oposició entre la ciutat i el camp, o la denúncia dels impostos elevats i la carestia dels comestibles, temes que, en més d'una ocasió, foren objecte de censura per part de les autoritats.

Amb el canvi de segle, la burgesia promourà una relectura de Bernat que donarà lloc a una visió parcial de la seua obra que arraconarà la transgressió associada a la sàtira. Així, el tractament desvergonyat i el llenguatge proçaç característics de l'autor seran utilitzats com a pretext per a potenciar una visió de l'element grotesc molt més plana i reiterativa, que amagarà les tensions i els conflictes socials. Les contínues reedicions han mantingut viva la producció fallera de l'autor i ens han permés redescobrir tots els matisos de la seua obra.

Blai Bellver

UN altre dels autors més coneguts d'este primer període és el xatívi Blai Bellver (1818-1884), impressor situat en l'avantguarda de les innovacions mecàniques i les noves tècniques d'impressió, i impulsor de diverses iniciatives periodístiques. Enquadrat en el sector progressista de la Renaixença, Bellver també va veure en la dimensió pública de les Falles i la seua literatura un mitjà per a la difusió del seu ideari republicà federal i el seu anticlericalisme

De les explicacions falleres escrites per Bellver destinades a tres falles projectades a Xàtiva els anys 1865, 1866 i 1867, la més coneguda és *La creu del matrimoni* (1866), objecte de diverses reedicions, en què l'autor desplega una crítica misògina de la institució matrimonial i de les noves modes i fórmules afrancesades que seguien les dones, però també d'institucions i estaments com ara els governs i polítics corruptes, els militars o l'Església.

Les autoritats van reaccionar amb contundència: l'arquebisbe de València va escriure una carta pastoral que condemnava el llibret per «herético, impío, escandaloso, obsceno, inmoral, injurioso al matrimonio, al estado eclesiástico, al celibato y a las personas piadosas y timoratas», i el capità general va ordenar requisar-ne tots els exemplars a la venda. Finalment, la falla tampoc es va plantar.

La consolidació dels autors

ELS premis de Lo Rat Penat havien suposat el desenrotllament del llibret i el naixement d'un *star system* de celebritats. L'autor de llibrets comença a ser considerat com un actor més de la festa, i això es veurà reflectit en una presència habitual en les publicacions falleres i en la premsa en general.

Es consolida un conjunt d'autors d'explicacions i relacions que acaparen els premis de Lo Rat Penat i escriuen una gran quantitat de llibrets a l'any. L'amateurisme dona pas a la semiprofessionalització. El poeta faller adquireix gran prestigi, equiparable al dels artistes, i les comissions es disputen els millors autors com a garantia de premi.

Paral·lelament a l'expansió de la festa, es va consolidant un planter de poetes locals habituals dels llibrets en altres ciutats on es planten falles, com és el cas de Gandia, amb Rafael Bigné o Josep Lloret Tarrasó, i Borriana, on destaquen Joan Baptista Tejero, Josep Aymerich o Vicent Monsonís.

Els llibrets: un vehicle d'expressió literària

EN les primeres dècades dels anys vint, és habitual la participació en els llibrets de falla d'escriptors i activistes que pertanyien a les diverses organitzacions i publicacions que anaven sorgint en el camp del valencianisme.

Així, trobem noms com els de Lluís Cebrian Ibor o els germans Josep i Angelí Castanyer, que prenen part en una festa que és entesa com la manifestació d'un valencianisme de caràcter popular.

També autors modernistes, com ara Francesc Caballero Muñoz, Jacint Maria Mustieles, Enric Duran i Tortajada o Josep Maria Bayarri, redacten els habituals versos amb l'explicació de la falla.

En la postguerra, els llibrets contribuïxen a pal·liar la falta d'uns canals regulars i normalitzats de distribució i comunicació entre autors i lectors. Estes publicacions donaran veu a escriptors en valencià com ara Carles Salvador, Bernat Artola, Francesc Almela i Vives, Vicent Andrés Estellés, Joan Valls o Carmelina Sánchez Cutillas.

Autors cultes

Severí Guastavino Robba (València, 1879 - València, 1950)

ESCRIPTOR, periodista i bibliòfil. Va pertànyer des de jove a Lo Rat Penat, institució de la qual va ser secretari general, com també al Centre de Cultura Valenciana. Col·laborà en diaris i revistes com ara *Diario de Valencia*, *Las Provincias*, *Letras y Figuras*, *Pensat i Fet* o *El Fallero*, i va ser redactor de *La Voz de Valencia*. Publicà la llegenda en vers *El moro ingrato* i el diàleg *Sento y Tomassa*, representat el 1901. Entre 1907 i 1921 va escriure diversos llibrets de falla. Amb el llibret de la falla de la plaça de Roderic Botet de 1915 va guanyar el plat de glòria.

Josep Maria Bayarri i Hurtado (València, 1886 - València, 1970)

És autor d'una extensa obra poètica, en què destaca l'obra religiosa i patriòtica. Participà en diverses edicions dels Jocs Florals de Lo Rat Penat i aconseguí la Flor Natural, la Viola d'Or i l'Englantina, sent considerat així mestre en gai saber. Publicà alguns opuscles de tema gramatical, en què fa propostes ortogràfiques molt personals. Fundà diverses publicacions de poesia i d'art, entre les quals destaquen la «Biblioteca de Poetes Valencians Contemporanis» (1915) i les revistes *El Vèrs Valencià* (1934) i *Ribalta* (1935). Autor d'escultures de tema religiós, fou professor en l'Acadèmia de Sant Carles. Com a autor de llibrets de falla, té una àmplia producció que s'estén entre 1915 i 1957.

Carles Salvador i Gimeno (València, 1893 - València, 1955)

ESCRIPTOR i gramàtic. Com a poeta fou capdavanter de l'avantguardisme a València, tot i que se n'allunyaria en la postguerra. El 1951 fundà dins Lo Rat Penat els cursos de llengua i literatura valenciana, que marcaren l'inici de l'ensenyament del valencià com a llengua culta i afavoriren la millora de la qualitat lingüística dels llibrets en tota una generació d'escriptors. Publicà diversos opuscles i llibres de divulgació de les Normes de Castelló, entre els quals la seua *Gramàtica valenciana*. Fou col·laborador habitual de la revista *Pensat i Fet* i, entre 1918 i 1955, va escriure un total de dènou llibrets, la majoria per a la falla del barri valencià de Benimaclet, on exercí de mestre.

Enric Duran i Tortajada (València, 1895 - València, 1967)

ESCRIPTOR i polític. L'any 1931 va ser elegit regidor de l'Ajuntament de València i s'integrà en la minoria valencianista, en representació de la qual formà part de la ponència que havia de redactar un projecte d'Estatut d'Autonomia. Firmant de les Normes de Castelló, el 1956 va ser director de número del Centre de Cultura Valenciana. Abans del 1936 havia publicat algunes narracions curtes i havia estrenat un parell de comèdies en col·laboració amb el seu germà Miquel. El 1942 edità l'opuscle *Els sonets de la llar*, seguit per molts més, aplegats en antologia en el volum *Semprevives* (1963), que s'inscriuen en el model poètic de Teodor Llorente.

Francesc Almela i Vives (Vinarós, 1903 - València, 1967)

POETA, erudit i publicista. Va estar vinculat a diverses iniciatives valencianistes en els anys vint i trenta: membre de Nostra Parla, firmant de les Normes de Castelló, director de «Nostra Novella» i de *Taula de Lletres Valencianes*. Després de la Guerra Civil, Almela i Vives abandona la producció literària i centra el seu treball en els estudis bibliogràfics i històrics. Director de *Valencia Atracción*, fou arxiver de l'Arxiu Municipal de València i cronista de la ciutat, a més de membre corresponent de diverses acadèmies. Defensor del «llibret clàssic», entre els anys quaranta i seixanta va escriure llibrets per a diverses comissions de falla, amb premis destacats.

Bernat Artola i Tomàs (Castelló de la Plana, 1904 - Madrid, 1958)

POETA, professor i il·lustrador. Va ser un dels principals animadors de la Societat Castellonenca de Cultura i membre de l'Institut d'Estudis Valencians. Com a poeta, fou un dels grans poetes lírics de la generació de 1930. Participant en els Jocs Florals de València, va resultar premiat el 1925, el 1926 i el 1929. Després de la Guerra Civil, la seua obra literària alterna entre un producció introspectiva, majoritàriament inèdita, i una altra de caràcter popular i costumista, com ara *La nit de la rosa* (1950) o el sàinet *Panderola* (1946-1952). Entre els anys 1944 i 1949, Artola escrigué cinc llibrets per a la comissió de falla La Ravalera de Borriana.

Joan Valls i Jordà (Alcoi, 1917 - Alcoi, 1989)

POETA i dramaturg. Als dèssset anys escriu un sàinet satíric titulat *Quatre de la terra*, però serà amb el recull de poemes *La cançó de Mariola* (1947) quan reprén definitivament l'activitat literària. Els cursos de valencià de Lo Rat Penat li permeten entrar en contacte amb els cercles culturals valencianistes. En els seixanta li arriba el reconeixement en forma de premis, com ara el Premi València (1961) o diversos guardons en els jocs florals de l'exili. El reconeixement definitiu de la seua figura serà el 1975, quan la ciutat d'Alcoi li ret un homenatge. És entre estos anys (1964-1974) quan Valls escriu llibrets de falla per a diverses comissions de València i Mislata.

Francesc Ferrer i Pastor (la Font d'en Carròs, 1918 - València, 2000)

LEXICÒGRAF i impressor. Fou professor dels cursos de llengua valenciana de Lo Rat Penat i autor de diversos diccionaris, entre els quals el *Diccionari de la rima*, en col·laboració amb Josep Giner, tan utilitzat pels poetes fallers. La seua relació amb les Falles ve donada pel fet que eren uns dels pocs àmbits on es podia usar el valencià durant la postguerra. Secretari de la Falla Ballesters-Poeta Querol i de la del carrer de les Barques-Poeta Querol, va col·laborar amb moltes comissions corregint llibrets i cartells, escrivint presentacions i discursos, o participant en concursos de poesia i de teatre. L'any 1994 fou guardonat amb el Premi d'Honor de les Lletres Valencianes.

Vicent Andrés Estellés (Burjassot, 1924 - València, 1993)

ESCRIPTOR i periodista. És el gran renovador de la poesia valenciana del segle XX, amb una àmplia obra de més de cinquanta títols en què estan presents els grans temes de la literatura, des de la mort fins a l'amor, passant per la fam, el sexe i la guerra. Amb un llenguatge directe i senzill, narratiu i èpic, reflectiu, de manera testimonial però també crítica, la realitat personal i col·lectiva de la postguerra. Al llarg de la seua vida, Estellés va fer diverses incursions literàries en les Falles, a través dels seus poemes, on canta com cap altre autor el goig del caràcter popular i valencià de la festa, i, esporàdicament, com a autor de llibrets.

Carmelina Sánchez-Cutillas i Martínez del Romero (Madrid, 1927 - València, 2009)

HISTORIADORA, novel·lista i poetessa. Publicà diversos reculls de poesia com ara *Un món rebel* (1964), *Conjugació en primera persona* (1969), *Els jeroglífics i la pedra de Rosetta* (1976) i *Llibre d'amic i amada* (1980). El reconeixement del públic li arriba amb la novel·la *Matèria de Bretanya* (premi Andròmina del 1975), que ocupa un lloc preferent en la recuperació de la cultura i la llengua pròpies. La seua activitat com a historiadora la dugué a publicar diversos estudis sobre història i literatura medieval.

Cap al llibret contemporani

LA creixent institucionalització i ritualització de la festa havia afectat també els llibrets, que arribaren a un elevat grau de fossilització cap als anys setanta i mostraven evidents símptomes d'esgotament del model clàssic. És possible en estos anys trobar inclús llibrets sense explicació ni relació en vers de la falla.

Els versos havien anat perdent agudeses i atreviment en la sàtira, en un context polític de censura i retrocés de la llengua.

Amb l'arribada de la democràcia, trobarem intents originals per a canviar este estat de coses. Noves propostes i trencaments formals aniran obrint-se pas per a donar un nou impuls al llibret de falla, que una volta més es reinventa com a vehicle d'expressió del col·lectiu faller.

Comença així una tercera etapa en l'evolució dels llibrets de falla.

Les Falles: la festa del valencià

EN els seus inicis, no es podia entendre la descripció literària d'una festa de participació veïnal en una llengua que no fóra el valencià, instrument d'expressió habitual d'altres gèneres de la literatura popular.

Després de la Guerra Civil, la censura va incloure dures restriccions a la publicació d'obres en «lenguas regionales». Encara que les autoritats van permetre finalment l'ús del valencià en els llibrets de falla, este va quedar restringit als apartats en vers. La resta de continguts en prosa que s'anaven incorporant s'escrivien en castellà.

Les Falles i els seus llibrets mantingueren la presència del valencià als carrers i places en moments difícils per a l'ús públic de la llengua. A més, els poetes fallers van anar adquirint una consciència cada volta major sobre la necessitat de millorar la correcció i qualitat lingüística dels seus textos.

Diverses institucions i associacions culturals convoquen hui en dia premis que reconeixen el paper dels llibrets de falla com a vehicles d'expressió literària i comunicació en valencià: és el cas dels premis atorgats per la Generalitat Valenciana, Lo Rat Penat, juntes locals falleres, ajuntaments o els recents Premis de les Lletres Falleres.

Els premis de la Generalitat

L'ANY 1993, la Generalitat convocava els primers premis als llibrets de Falles, Fogueres i Magdalena. S'iniciava així una nova manera de promoure activitats dirigides al foment de l'ús del valencià en el món associatiu, on les comissions de Falles, Fogueres, de Barraques, Gaiates o Colles tenen una gran importància. Totes elles, des de la seua manera peculiar de participar en la festa, han tingut i tenen un paper rellevant en la promoció i en la normalització del valencià.

Cada any, ininterrompudament, la Generalitat ha apostat per estos premis per a subvencionar i promocionar l'ús del valencià, convocatòries que han anat creixent en nombre de premis i en participants, i on la qualitat lingüística, artística i literària ha crescut també de manera exponencial.

Enguany s'han convocat 62 premis per als llibrets de les Falles, 12 per als de la Magdalena i 29 per als de les Fogueres.

El llibret: un artefacte cultural

A PARTIR dels anys huitanta, algunes comissions començaran a concebre els llibrets com a obres monogràfiques al voltant d'un tema més o menys relacionat amb el monument faller de l'any. Són llibrets conceptuals, que recolliran textos diversos: articles d'opinió, assajos, poemes, fotografies, quasi sempre de signatures alienes a la falla i de reconegut prestigi en el món de la festa, o en els àmbits més extensos de la cultura valenciana o espanyola.

Sense deixar d'incloure els elements d'un llibret anuari, el que faran serà estendre i aprofundir el que tenien de publicació miscel·lània, tendint en molts casos a la monografia multiautorial i multidisciplinària. De la mateixa manera, també es modernitzarà la maquetació i augmentarà també de manera considerable la presència d'elements gràfics gràcies a l'ús de les noves tecnologies.

Naix el tercer model: el llibret com a artefacte cultural.

El llibret objecte

A PARTIR dels anys setanta, i especialment dels anys huitanta, comencem a trobar una decidida voluntat d'innovació per part de les comissions falleres més dinàmiques. Una de les noves modalitats de llibret seran els llibrets objecte, que o bé concep el llibret com un objecte en si mateix, o bé l'acompanya amb diferents gadgets o joguets que quasi es conceben com a poemes objecte a l'estil de Joan Brossa o Nicanor Parra, com el famós llibret maleta de la comissió de la Falla Na Jordana de la ciutat de València de l'any 1987.

Curiosament, per tant, la mateixa concepció i disseny del llibret de falla com a element artístic conflueix així amb propostes provinents dels camps culturals de la poesia i de l'art contemporani produïdes durant les dos dècades anteriors

Més enllà del llibret

EL llibret no només ha rebut influències d'altres àmbits culturals, sinó que, com a gènere textual consolidat, ha tingut ell mateix capacitat d'influència sobre altres àmbits, i ha donat lloc a interessants —i curioses— hibridacions.

Així, les falles no associades a comissions falleres han generat també el seu llibret de falla: falles publicitàries, per exemple, o falles plantades en moments de celebracions extraordinàries, com ara la falla del 750 aniversari de la conquesta de València.

Experiències artístiques com ara la Primera Biennial de València del 2001 o els cadafals de Bamako (Mali), obra de l'artista plàstic Óscar Mora, també han generat el seu propi llibret.

Númers especials de revistes culturals com ara *Nova Cultura* o *Batlia* han adoptat també el model del llibret de falla. A mitjan camí entre el llibret i la revista es poden citar les publicacions *Actualitat Juvenil*, llibret de la Falla Universitat Vella el 1991, i *Moixama*, que actua com a llibret de les Falles Populars i Combatives de la ciutat de València.

EL LLIBRET DE FALLA

*Explicació i relació
de la festa*

1850-2014

CONSORCI
DE MUSEUS
DE LA
COMUNITAT
VALENCIANA

Comissariat:

